

שערי צדק

קובץ מאמרים בדיני ממונות הלכה למעשה

כרך כב

הרצאות שניתנו בכנס השנתי ה-30 לדיני ממונות – שנת ה'תשפ"א

גדר פיקוח נפש בקורונה ★ שיטור ואכיפה בקורונה ★ דת ואמונה בקורונה ★ דיני ממונות בקורונה ★ החיסון בהלכה ★ דיני נזיקין בקורונה ★ שונות

ספר זה יוצא לאור בסיוע
משרד התרבות והספורט – מנהל התרבות – מחלקת מוסדות מחקר ומורשת

כל הזכויות שמורות למכון מש"ה
סדר ועריכה: הרב צפניה ערוסי הלוי
איתי טירי

מכון מש"ה – לחקר משנת הרמב"ם
מיסודה של הליכות עם ישראל
ת.ד 911 קרית אונו
טל' 03-5351119
www.net-sah.org
halichot@zahav.net.il

שערי צדק

קובץ מאמרים בדיני ממונות הלכה למעשה

כרך כב

הרצאות שניתנו בכנס השנתי הל' לדיני ממונות – שנת ה'תשפ"א

גדר פיקוח נפש בקורונה * שיטור ואכיפה בקורונה * דת ואמונה בקורונה * דיני ממונות בקורונה * החיסון בהלכה * דיני נזיקין בקורונה * שונות

עורך ראשי

הרב רצון ב"ר יוסף ערוסי הלוי

חברי המערכת

הרב צפניה ערוסי הלוי, אביעד רצהבי

קרית אונו

שבט תשפ"ב

הרב יונה ריס
 אב בית דין, שיקאגו
 ר"מ בישיבת רבנו יצחק אלחנן, ניו יורק

חיוב תשלום שכירות בית עסק שנסגר מחמת הקורונה

א. הצגת הבעיה

בחדשים הראשונים של מגפת הקורונה, הרבה חנויות ובתי עסק הוסגרו מטעם תקנות והוראות הממשלה גם בארץ וגם בחוץ לארץ. רק הורשו שירותים חיונים להישאר במעמדם, אבל רוב המקומות הוסגרו. ובתוך הזמן הזה, הרבה בעלי עסק ששכרו את מקומם לא יכלו לצאת ולבא ולהשתמש במקום השכירות שלהם. וכמובן הרבה מהם לא הרוויחו כלום במשך הזמן הזה, אבל מכל מקום היו חייבים על פי הסכמי השכירות שלהם לשלם סכום מסוים בעד כל חודש. ונשאלה השאלה אם השוכרים היו זכאים להיפטר מחיובם לשלם השכירות כל זמן שלא הורשו להשתמש במקום שכירותם ולנהל את העסק שלהם, או לכל הפחות לנכות מדמי השכירות.

מצד אחד, השוכרים לא היו יכולים להשתמש במקומות שלהם במשך הזמן שהיה אסור להיות פתוח ע"פ חוקי הממשלה. אבל מצד שני, השוכרים גם כן לא רצו לבטל את השכירות אלא להמשיך להיות במקום לאחר שיעבור הזעם של המגפה. וא"כ יש לבעל דין לטעון שאם השוכרים לא רצו לבטל את השכירות, הם היו חייבים לשלם כל דמי השכירות.

ובאמת כל הדיון הזה הוא סוגיא ארוכה בפוסקים. וצריכים לברר את השיטות השונות כדי לדעת איך לפסוק במקרה דידן וכיוצא בו.¹

ב. טענת אונס בשכירות בתים

בדרך כלל, יש מחלוקת אם יש טענת אונס בשכירות בית כדי לפטור את השוכר מלשלם דמי השכירות. בענין זה נחלקו המרדכי בשם המהר"ם מרוטנברג והרשב"א בתשובותיו. לפי המרדכי בשם המהר"ם (ב"מ פרק האומנין, אות שמה), במקרה של שכירות בית אם מת השוכר, היורשין פטורין מלשלם שאר דמי השכירות אם הם לא מעונינים להישאר בבית במשך שאר זמן השכירות. וטעם לזה הוא ע"פ מה דפסקינן בגמ' (ב"מ עז). דאם שכר בעל הבית פועלים לדוולא, ז"א להשקות שדהו, ואח"כ ירד גשם ואין לו עוד צורך לפועלים, הוי פסידא דפועלים. וכמו"כ לפי שיטת המרדכי המשכיר בית הוא כמו פועל, רק שאין עובד בגופו אלא ברכושו, ואם יש אונס שעל ידו נתבטל השכירות, ההפסד עליו, כמו במקרה שיש אונס שעל

1 ראה גם את מאמרנינו, שאלות ממוניות בתקופת הקורונה, כבוד חכמים (שיקאגא), כרך ז, שנת תש"פ, עמודים קסד-קעז.

ידו נתבטלה העבודה, דפסקינן שההפסד על הפועל אם לא התנה אחרת. אבל כתב המרדכי במקרה שהשוכר כבר שילם למשכיר את כל דמי השכירות, ואין בידי היורשים להושיב בתוכה דיירים כמותם, אין המשכיר חייב להחזיר את כל הכסף שקבל אלא רק מה שהרוויח מטעם שאין אנשים דרים בתוך הדירה שלו. והטעם הוא כמו שכתבו תוס' (ב"מ עט: ד"ה אי אתה מוצא) דכיון שכבר שילם לו את דמי השכירות, אמרינן במקרה כזו שנתרצה שיהיה שלו אפילו אם יארע אונס.

אבל הרשב"א (ח"א סימן אלף וכו', הובא בב"י חו"מ ס' שיב, וברמ"א חו"מ ס' שלד, סע' א) פסק שאפילו כשמת השוכר, היורשים חייבים לשלם כל דמי השכירות. וטעמו מפני "דשכירות ליומיה [לזמניה] ממכר הוא" כמבואר בגמ' (ב"מ נו:). ולכן אמרינן שהשוכר כבר קבל על עצמו ועל יורשיו לשלם אפילו אם לא ידור בו. והרמ"א (הנ"ל) פסק בדרך פשרה שאם לא שילם השוכר עדיין, הוא פטור מלשלם, וכמו שפסק המרדכי, אבל אם השוכר כבר שילם, המשכיר אינו חייב להחזיר כלום וכמו שיטת הרשב"א. והש"ך (שם, ס"ק ב) חלק על קטע האחרון של פסקו וכתב שעכ"פ המשכיר חייב להחזיר מה שהרוויח מחמת שלא היו משתמשים בביתו אחר מיתת השוכר, וכמו שכתב המרדכי.

וכל זה שייך במקרה שהשוכר מת, אבל יש לשאול אם לפי שיטת המרדכי השוכר יהיה פטור מלשלם כשהוא עדיין בחיים אלא שמחמת אונס אינו יכול להשתמש בבית, וכגון במקרה שהוא חלה והיה צריך להיות בבית החולים וכדומה. ונראה שיש מחלוקת בענין זה, דלפי המחנה אפרים (הל' שכירות ס' ה) השוכר פטור מלשלם בכל מקרה של אונס לפי דעת המרדכי. וכן כתב האבני נזר להלכה (חו"מ ס' כה) וז"ל "דבאינו יכול לדור בו שאירעו אונס פטור משכר דירה ודלא כרשב"א". אבל בספר שכירות בתים בהלכה (מאת ר' ברוך מאיר לויין שליט"א, הערה 281) כתב שמוכח מדברי הערוך השלחן (חו"מ ס' שלד, סע' יב) שלא סבר ככה, מכיון שחילק בין מקרה שמת השוכר "דהרי אינו בחיים שיתבענו", לבין אונסין אחרים. והסיק בספר הנ"ל (הערה 282) שמכל מקום במקרה של אונס גדול שמחמתו אינו יכול השוכר לדור בדירה שאפילו לפי דינא דמלכותא בדרך כלל יכול השוכר להפסיק השכירות, נראה שיכול השוכר לומר קים לי כשיטת הפוסקים שהשוכר פטור בכל מקרה של אונס. ונראה שמקרה של אונס שהממשלה גזרה שאסור לשוכר להיכנס לתוך חנותו או לבית עסקו נחשב לאונס גדול לענין זה, אלא שלפי פסק הרמ"א הנ"ל אם השוכר כבר שילם לכאורה אינו זכאי לקבל את הכסף שכבר שילם בחזרה.

ג. מכת מדינה בשכירות בתים

אבל באמת אפשר להגדיר את האונס במקרה דידן באופן אחר לגמרי. יש מושג בגמ' של מכת מדינה, כשאונס שייך לא רק לגבי שוכר בית או פועל מסוים אלא לכל שוכרים או פועלים במדינה. ולפעמים הדינים הרגילים משתנים כשיש מקרה של מכת מדינה. המשנה בב"מ (קה:.) אומרת שמי שמקבל שדה מחבירו בחכירות, ז"א שמשלם כעין דמי שכירות בעד שדה, חייב

לשלם אפילו כשאכלה חגב את השדה או נשדפה השדה אם זה רק נוגע לשדה הזה. והטעם לזה הוא מפני שאומרים לחוכר שמזלו גרם לו, וכמו שפירש רש"י שם (ד"ה אינו מנכה). ונראה לבאר הטעם שאינו פטור מחמת אונס כמו שכתב בס' פתחי חושן (הל' שכירות, פ"ו הע' כו) בשם ספר משפט צדק (ח"ב ס' לא): "שמתחלה נכנס אדעתא דהכי שדרכו בכך", והוי כמו שהתנה החוכר מתחלה שיהיה חייב לשלם אפילו במקרה כזה אא"כ התנה אחרת.

אבל מ"מ המשנה ממשיכה ללמד ש"אם מכת מדינה היא, מנכה לו מן חכורו". כלומר, אם מכת החגב או השדפון היא מכת מדינה, יש זכות לחוכר לנכות מן שכר חכורו את מה שהפסיד בשדה מחמת האונס הזה. ופירשה הגמ' (שם): "היכי דמי מכת מדינה אמר ר' יהודה כגון דאישדוף רובא דבאגא", דאפילו אם רק רוב השדות שבסביבה אחת השתדפו, גם זה נקרא מכת מדינה. ואם יש מכת מדינה, ומחמת זה השביח השדה רק חמשים אחוז משנה רגילה, נראה שהחוכר יתחייב לשלם רק חמשים אחוז מדמי חכירותו, ואם לא השביח השדה כלום, נראה שלא יתחייב החוכר לשלם כלום. וכן נפסקה בשולחן ערוך בהל' חכירות וקבלנות (חור"מ ס' שכא, סע' א-ב), שבמקום מכת מדינה מנכין לחוכר מן דמי חכורו, וכן כתב הרמ"א (שם): "דכל מקום שנפסד הענין לגמרי והוי מכת מדינה מנכה לו משכירותו".

וצריכים להבין למה הדין שונה במקרה של מכת מדינה. הערוך השולחן (חור"מ ס' שלד, סע' י) ביאר שהוא מטעם שאי אפשר לומר בכגון דא דמזלו של החוכר גרם לו את ההפסד אלא אומרים שיש לבעל הבית להפסיד "משום דמשמיא הוא דגזרו עליה". ובספר משפט הפועלים (פרק יא, הערה יד, והערה יח) הציע טעם אחר, דאולי באונס רגיל היה החוכר חייב להתנות אבל באונס כזה דאינו רגיל כלל היה לבעל הבית להתנות, ומפני שלא התנה, הוא הפסיד על עצמו.

נמצאנו למדים שבמקרה של מכת מדינה, כשיש איזה אונס שמפסיד את רוב השדות, יש לפטור את החוכר מדמי חכירותו, או את השוכר מדמי שכירותו, או לכל הפחות לנכות מן דמי חכירותו או שכירותו כפי הפסדו. ואם כן יש לשאול אם אולי לכולי עלמא יש לומר במקרה של מכת הקורונה שמטעמה נגזרה שכמה בתי עסק היו מוכרחים להיסגר ששוכר יהיה פטור מלשלם את דמי שכירותו. ואפילו לפסק הרמ"א שלמרות דשוכר פטור מלשלם דמי שכירותו במקום אונס, מ"מ אם כבר שילם אינו מקבל את דמי השכירות בחזרה, אולי במכת מדינה יש לפסוק שיכול גם לקבל את מה ששילם בחזרה.

ובאמת כן כתב הרמ"א בהלכות שוכר בענין בית השכור שנשרף (ס' שיב, סעיף יז) וז"ל: "נשרף כל העיר, הוי מכת מדינה ומנכה לו מן שכירותו מה שלא דר בו, בין הקדים לו שכרו או לא" (ועיין שם בסמ"ע ס"ק לד, ובערוה"ש ס"ק לד, דהרמ"א כתב דבריו אפי' למ"ד בנשרף ביתו לבד שעדיין חייב השוכר לשלם דמי שכירותו). וא"כ אם נאמר שמכת הקורונה נחשבת למכת מדינה, לכאורה יש לפטור שוכר מלשלם דמי שכירותו לכ"ע וגם לחייב את המשכיר להחזיר לו דמי שכירותו שכבר קיבל בעד הזמן שלא היה השוכר יכול להשתמש בבית העסק מחמת מכת המדינה.

ונראה שמגפה נחשבה למכת מדינה. וכן כתב הש"ך (חו"מ ס' שלד, ס"ק ג) ובערוה"ש (אה"ע ס' ט, סע' א) דכאשר יש מכת דבר במדינה, זה נחשב למכת מדינה.

ד. שאלות בשכירות בתי עסק בעידן הקורונה

וע"פ כל האמור, נראה שיש לשאול שלש שאלות במקרה דידן לגבי שכירות בית עסק בתקופת הקורונה:

א. השאלה הראשונה: במקרה של נשרף הבית וכן במקרים אחרים של אונס לגבי שוכר שאינו רוצה לשלם את השכירות מחמת אונס, מדובר במקרה שהשוכר מוכן לבטל את השכירות לגמרי. אבל אם השוכר אינו רוצה לבטל את השכירות כגון בנידון דידן, אלא רוצה לא לשלם בעד הזמן שאינו יכול להשתמש בנכס, האם יש מקום לפטור אותו אפילו במקרה כזה או אולי יש לומר שאם הוא אינו מוכן לבטל את השכירות, הוא עדיין חייב לשלם את דמי השכירות?

ב. השאלה השנייה: כשפסק הרמ"א ששייך המושג של מכת מדינה בנשרף כל הבתים שבעיר, אולי זה רק שייך כשהבית נפל או נשרף ואינו בעולם, או בשדה כשנשדפה גופה של השדה. אבל אם הבית עדיין עומד וקיים בלי שום נזק אלא שמטעמים צדדיים השוכר אינו יכול לדור בתוכו, אולי לא אמרינן בזה שמכת מדינה היא גורמת לשוכר שאינו יכול להשתמש במקום שכירותו. וא"כ אפילו אם בדרך כלל מגדירים את מכת הקורונה כמכת מדינה לגבי ענינים אחרים, אולי אין טענה של מכת מדינה במקרה כזה של שכירות בית עסק שעדיין עומד וקיים.

ג. והשאלה השלישית: במקום שהיה אפשרות לבית עסק להיות פתוח אלא שלא היו יכולים לעשות עבודתם באותו אופן כמו לשעבר ומטעם זה רוצים השוכרים להפטר מדמי השכירות, האם יש מקום לומר שהיה להם לטרוח יותר למצוא דרכים חדשים כדי להרוויח?

ה. מחלוקת המהר"ם פאדווה והרמ"א בנוגע למי שנשארו במקום השכירות לאחר מכת מדינה

לגבי השאלה הראשונה, נחלקו הפוסקים אם השוכר יכול להפטר מתשלום דמי השכירות אם אינו רוצה לבטל השכירות כשיש מכת מדינה. המהר"ם פאדווה (סי' לט) דן במקרה של מי ששכר חנות כדי להלוות ברבית לנכרים, ואח"כ גזר המושל שאסור להלוות ברבית בלי משכונות ומטעם זה לא היה יכול להרוויח עוד. וכתב המהר"ם פאדווה (ע"פ הגמ' ב"מ עח.-עט. לגבי השוכר את החמור והבריקה או מתה) שמכיון שנשארו השוכר בחנות אינו יכול לנכות מן השכירות דהיה לו לחזור מן השכירות מכאן ולהבא ולא לנכות מן השכירות אלא למפרע. ואין זה דומה למקרה של שוכר שמנכין לו מן חכורו מכיון שהחוכר רק מנכה מן החכירות למפרע מפני שנשדפה השדה של השנה שעברה אחרי שהוא חרש וזרע בתוך השדה, אבל אם החוכר יבחור

להישאר בשדה לשנה הבאה למרות שיש מכת מדינה, לפי המהר"ם פאדווה יהיה חייב לשלם כל דמי החכירות בשנה הבאה. וכמו"כ במקרה של המהר"ם פאדווה השוכר בחר להישאר בחנות אחרי גזירת המושל מפני שחשב שאולי "מדי יום יום יתוקן" הדבר, ומכיון שהיה בידו לבטל את השכירות אבל לא עשה כן, הוא חייב לשלם כל דמי השכירות מכאן ולהבא. ולפי שיטתו, יוצא לדינא שמי ששכר איזה מקום לבית עסקו והיה חייב לסגור את בית העסק במשך כמה חדשים מחמת מכת הקורונה, שהיה בידו על פי דין לבטל את השכירות מחמת האונס ולא לשלם כנ"ל, אלא שבחר להישאר במקום, לכאורה יהיה חייב לשלם בעד כל השכירות. אבל הרמ"א חלק על שיטת המהר"ם פאדווה. כתב הרמ"א בהל' חכירות וקבלנות הנ"ל (אות ג):

וכל מקום שמנכה לו אין חילוק במה שעבר או להבא, וכן פסק מהר"ם [שהובא במרדכי] על מלמד שגזר המושל שלא ילמדו דהוי מכת מדינה וכל ההפסד על בעל הבית, ויש חולקים וסבירא להו דמכאן ולהבא בדין חזרה קאי...ואם לא חזר איהו דאפסיד אנפשיה ומחל (מהר"ם פאדווה) והסברא ראשונה נראה לי עיקר.

הרי דהביא הרמ"א את דברי המהר"ם פאדווה בסוף דבריו ונחלק עליו בהדיא. נמצא דלפי שיטת הרמ"א יש מקום לפטור שוכר בית עסק במשך הזמן שלא היה יכול להשתמש בו מטעם מכת מדינה אפילו כשלא ביטל את השכירות אלא שלא היה יכול להשתמש בדירה לכמה חדשים עד שהקילו עליו ע"פ הוראות הממשלה.

ו. תשלום פועלים בזמן מכת מדינה

ומה שהביא הרמ"א הנ"ל (אות ה) את שיטת המהר"ם שהובא במרדכי (נמצא בב"מ פרק האומנין, אות שמג) בענין מלמד גם כן כרוך במחלוקת. הנה ההלכה היא כשיש אונס במקרה של שכירות פועלים בעל הבית פטור מלשלם לפועל אא"כ היה לו לעלות על דעתו מתחלה שיהיה אונס כזה, ולא היה לפועל לעלות על דעתו, כמבואר בשו"ע (חו"מ ס' שלד סע' א). בכל זאת, לפי פשוטות דבריו של דברי הרמ"א נראה שפסק במקרה של מכת מדינה, כגון במקום שגזר המושל שלא ילמדו המלמדים תורה, שחייב בעל הבית לשלם לפועל שכרו מושלם מפני שאי אפשר לומר לו שמזלו גרם לו. וכן פסקו הש"ך (חו"מ ס' שכא, ס"ק א) והט"ז (שם) כמשמעות דבריו של הרמ"א. וכן הבין הגר"א (ס' שכא, ס"ק ז) את דבריו אלא שחלק עליו וכתב "שדבריו תמוהין ומרפסן איגרא".

ועוד כתב הגר"א הנ"ל דפסק הזה של הרמ"א הוי כעין יציבא בארעא וגיורא דשמי שמיא (עין עירובין ט). וביאור הדבר דאם במקרה רגיל של שכירות פועלים אין מחייבים למשכיר לשלם לפועל, צריך לומר ק"ו שבמכת מדינה לא יהיה חיוב לשלם, וכמו בשוכר בית שאע"פ שיש מחלוקת אם חייב לשלם במקום אונס רגיל, מ"מ כשיש מכת מדינה הכל מודים שאינו חייב לשלם (כנ"ל אות ג). וכן כתב בעל הנתיבות המשפט (ס' שלד ס"ק א) דלפי פשוטו של פסק הרמ"א:

הדין הוא לכאורה תמוה מאד, מהיכתי תיתי יהיה עדיף מכת מדינה מאילו איתרמי האונס בבעל הבית דהוי פסידא דפועל, דהא ה"נ הבעל הבית לא פשע מידי דהוי כאילו שניהם אינן יודעין מהאונס, ואדרבה מצינו שמכת מדינה הוא מגרע כח הפועל דהא בחכירות אף שבשאר אונס אינו מנכה לו, ובמכת מדינה מנכה לו, וכן בשכירות בית למאן דס"ל בנשרף הבית דחייב לשלם כל השכירות, מ"מ במכת מדינה פטור.

וכן הסמ"ע (ס' שכא ס"ק ו) הביין את הרמ"א כפשוטו אלא שנחלק עליו בהבנת המרדכי. לפי הסמ"ע כוונת המרדכי היה לומר שבמקרה של מכת מדינה, ההפסד צריך להיות על המשכיר ושוכר ביחד ד"אין לומר דמזלו דשום אחד גרם" וכמו במקרה של מי ששכר ספינה סתם ליינ סתם ונטבעה הספינה. ז"א במקום שאף אחד יכול לקיים את תנאם מבואר בגמ' (ב"מ ע"ט:) שחולקים, וכמו כן במכת מדינה יחלוקו את ההספד בין שניהם וישלם בעל הבית לפועל חצי שכרו. ולפי הסמ"ע (בסוף דבריו שם) נראה שגם בשכירות בית שהתבטלה מחמת מכת מדינה יש לומר שעל המשכיר והשוכר לחלוק בהפסד.

וכבר דשו בה בסוגיא זה רבים במשך תקופת הקורונה, והרבה פסקו שיש לנהוג בדבר זה כמו שנקט החתם סופר (בספר הזכרון שלו, עמוד לז) בזמן המלחמה בין אוסטריין לצרפת (1809 למנינם) ונתבטלו בתי הספר, שיש לפסוק כהסמ"ע לשלם למלמדים חצי שכרם כעין פשרה. ומעניין הדבר שאפי' החתם סופר שהיה מגדולי האחרונים כתב (שם) בענין זה ש"דין תורה לא ידעתי". אלא שנחלקו הפוסקים בענין הקורונה אם יש גם לנכות נוסף לזה כשיעור פועל בטל לגבי פועלים שאינם מלמדים. הנה ידוע דברי הרמ"א (חור"מ ס' שלד, סע' ד) שאפילו השכר בטלה של מלמדים צריך להיות שכר מושלם מפני שמלמד אינו רוצה להיבטל בשום אופן (וזה"ל שם: "כל לומדי תורה יותר נוח להן ללמוד מלילך בטל") משא"כ לגבי פועלים אחרים. אבל אפילו אם יש לנכות עוד סכום לגבי פועלים אחרים, נחלקו כמה פוסקי זמננו בשיעור פועל בטל אם הוי חצי השכירות וכמו שפסק הט"ז (חור"מ ס' שלד, סע' א) או אולי במקרה כזה אם הפועלים כבר מפסידים חצי שכרם ע"פ פסק הסמ"ע אין לנכות מהם עוד חצי שכר אלא פחות מזה. וגם כתבו שיש להכניס בתוך החשבון שסתם פועלים אינם רוצים להיבטל זמן רב ממלאכתם (עי' בענין זה במה שכתב הרב אשר וייס שליט"א במנחת אשר – בתקופת הקורונה, מהדורה תליתאה, ס' טז).

וכתב הנתיבות המשפט הנ"ל הבנה אחרת בפסק הרמ"א שלפי דעתו הרמ"א לא פסק כדברי המרדכי בענין החיוב לשלם לפועל אפילו במקרה של מכת מדינה. וטען הנתיבות שאם היה פוסק כהמרדכי, היה הרמ"א כותב את דין זה בהלכות שכירות פועלים ולא בהלכות חכירות וקבלנות (ובהל' שכירות פועלים בריש ס' שלד כתב הרמ"א רק לעיין במה שכתב לעיל בס' שכא בענין זה). והביא ראיה ממה שכתב הרמ"א בהל' שכירות פועלים (ס' שלד, סע' א): "אם ברחו מחמת שינוי אויר, הוי כשאר אונס, והוי פסידא דפועל או המלמד". ולמרות שלפי הש"ך שם (ס"ק ג) מדובר במקרה שרק המיעוט ברחו ולא היה מכת מדינה, הנתיבות ביאר דשם מדובר ג"כ במכת מדינה, ומה שכתב הרמ"א שם הוא עיקר פסקו של הרמ"א דאפילו במכת מדינה ההפסד הוא

על הפועל. ולכן מה שהביא הרמ"א את דברי המרדכי (בסימן שכ"א) היה רק להדגיש שהדין אינו כהמהר"ם פאדווה הנ"ל (אות ה) שפסק דדין הפועל או שוכר במקרה של מכת מדינה הוא דוקא בחזרה ולא בניכוי, אלא שלפי הרמ"א אפילו מכאן ולהבא דינם בניכוי ולא בחזרה. ומ"מ אפילו לדבריו, במקום שיש לפטור שוכר במקרה של מכת מדינה, נראה דאמרינן לפי הרמ"א שיש לנכות מדמי שכירות של השוכר אפילו במקום שלא חזר מן השכירות.

ז. מכת מדינה בשכירות בתים

אבל יש לשאול את השאלה השניה האם במקרה של שכירות בית עסק נחשב למכת מדינה לגבי השוכר כשמקום הדירה נשאר כבתחלה, ולא נפל ולא נשרף. במקרה של פועל, אם הפועל אינו יכול ללכת לעבודתו, מובן שהוא אנוס מלעשות עבודתו ולכן עדיין זוכה בשכרו (או לדעת הסמ"ע בחצי שכרו) לפי דברי המרדכי הנ"ל (אות ו). ואפילו במקרה כזה, יש מחלוקת בין הנתיבות המשפט ובין הערוך השולחן מתי אמרינן שהוא זוכה לקבל שכרו מחמת מכת מדינה. לפי הנתיבות המשפט, מה שפסק המרדכי שזכאי לקבל שכרו (למרות שלפי דעתו לא פסק הרמ"א כוותיה כנ"ל אות ו) הוא רק במקרה כגון מלמד שלפי הגמ' (נדרים לז.) מקבל שכרו מטעם שימור התינוקות (ועיין בפ"ת ס' שכ"א ס"ק א, מה שהביא מהחת"ס להקשות על זה). ואפילו במקרה שגזר המושל שלא ילמדו, המלמד עדיין היה יכול לשמור התינוקות אלא שבעלי הבתים אינם מעוניינים בזה אם המלמד אינו רשאי ללמד את בניהם תורה. אבל במקרה של שינוי אור שכולם (או רובם) צריכים לברוח מן העיר, ואינו יכול המלמד אפילו לשמור התינוקות, אינו מקבל שכרו אע"פ שהוא אנוס מחמת מכת מדינה. לעומתו, סבר בעל הערוך השולחן (סימן שלד, סע' י) שהטעם שמלמד אינו זכאי לקבל שכרו במקרה של שינוי אור הוא מפני שמדובר במקרה שהמלמד עזב את העיר לפני שכולם היו מוכרחים לעזוב את המקום, אבל אם הוא היה מוכן ללמד עד הרגע האחרון, הוא זכאי לקבל שכרו מושלם אפילו אם אינו יכול להשלים את תפקידו בסוף מטעם מכת מדינה.

מאידך גיסא, המצב שונה לגמרי במקרה של שכירות בתים או בית עסק. אם מטעם המגפה לא היה יכול השוכר להשתמש בבית, לכאורה יכול המשכיר לטעון שהיה לו היכולת להשכיר את הבית לאדם אחר. ואולי תלוי על השאלה אם מדובר במקרה שאף אחד לא היה יכול להשתמש במקום. הש"ך (ס' שלד, ס"ק ג) הביא פסק של המהר"ם טיקטין "במי שהשכיר בית לחבירו ונכנס בו ואחר כך נתהוה שינוי אור ודבר, והוכרחו לברוח, ופסק דצריך השוכר לשלם לו", אבל כתב הש"ך על זה "ודבריו צ"ע לדינא". וכן כתב הט"ז (שם סע' א) ביותר תוקף על דברי המהר"ם טיקטין "וטעות הוא", מכיון שבמקרה כזה דרוב היו צריכים לברוח מן העיר "דעכ"פ הוה שם אונס על מכת דבר ח"ו, וכיון דהבעל הבית ושוכר שניהם לא ידעו הוה ההפסד על המוציא שהוא הבעל הבית שהוא המשכיר, כל זה נ"ל פשוט".

אמנם המחנה אפרים כתב (הל' שכירות ס' ז) דיש לחלק בין המקרה שנשרפו כל הבתים שבעיר, וכמו שהביא הרמ"א בהל' שוכר הנ"ל (אות ג), לבין מקרה שהבית עדיין עומד וקיים. כשנשרפו

כל הבתים שבעיר נמצא שאין בית לשוכר לדור בו. ובזה שפיר יש לומר שפטור השוכר מחמת מכת מדינה, דהוי דומה למקרה של הגמ' בב"מ (ע"ט:) במי ששכר ספינה זו לייך סתם, ונטבעה הספינה, שהשוכר שהוא בעל הייך מוכן לקיים תנאו עם ייך אחר אלא שהמשכיר אינו יכול לתת לו את הספינה המיוחדת שלו. אולם בניגוד לזה, במקרה של שינוי אויר או מכת דבר וכיוצא בו יכול המשכיר לומר "הא ביתא קמך" ועדיין אפשר לדור בו, והוי כמו ספינה זו וייך זה דאם כבר שילם בעל הייך את השכר אמרינן דנתרצה השוכר שיהא שלו – ז"א של בעל הספינה – לאלתר (כמבואר בתוס' ב"מ ע"ט: הנ"ל אות ב). ומ"מ אפילו לשיטת המחנה אפרים אין לחייב את השוכר לשלם את דמי השכירות מתחלה אם אי אפשר לו להשתמש במקום.

וכן פסק כעין זה המהר"ם מרוטנברג (דפוס פראג – סימן שפח) שבמקרה ששוכר שילם בעד כל זמן השכירות ואח"כ "ברחו היהודים מן העיר מפני פיקוח נפשם", שאין המשכיר חייב להחזיר לו כל השכירות אלא רק חצי השכירות "לפי ששמא יהודי אחר שלא נגזר עליו היה שוכר הבית שהרי מיעוט הקהל נשאר". אלא שכתב הקצות החושן (ס' שכב, ס"ק א) דפסק הזה של המהר"ם מרוטנברג היה מיוסד על ההנחה שבמקום ספק דינא אמרינן יחלוקו וכשיטת הגהות האשר"י (ב"מ פ"ב ס"ח) ולכן מכיון שאנו פוסקים שהמוציא מחבירו עליו הראיה אין חיוב על המשכיר להחזיר כלום במקרה כזה. וכן עיין כעין זה בשו"ת משיב משפט (מאת הרב עובדיה יוסף טולידאנו שליט"א, ח"א ס' מז).

ובנידון דידן לגבי מכת הקורונה נראה שיש טענה יותר גדולה אפילו לחייב תשלום שכירות מתחלה, מכיון שבדרך כלל אנשים לא הוצרכו לעזוב את מקום דירתם מפני שהמגפה היה פענדעמי"ק ונתפשטה בכל רחבי העולם. ואדרבה הכל היו חייבים להישאר בבתיהם לזמן ארוך כפי צוואות הממשלה ורופאים המומחים.² וא"כ קשה לומר שדומה למקרה של נשרפו הבתים שבעיר, או אפילו למקרה של שינוי אויר או למקרה שברחו כל היהודים מחמת אונס. ואדרבה נראה שאין כאן מכת מדינה לגבי שכירות בתים שאפשר עדיין לדור בהם וע"כ חייבים השוכרים לשלם דמי השכירות שלהם אפילו בתחלה. אלא שאולי יש מקום לומר שהיתה מכת מדינה לגבי בני חו"ל ששכרו דירה בארץ ונסעו לחוץ לארץ לפני חג הפסח להיות עם משפחתם ואח"כ נאסר עליהם מטעם הקורונה לחזור לארץ (עיין בהערה 2). ובשו"ת חינוך בית יהודא ס' ק ג"כ חילק בין מקום שהיו מוכתרים לברוח לבין מקרה שיחידים החליטו לברוח

2 אולם, כתבו כמה פוסקי זמנינו, כגון הרב אשר וייס שליט"א (שו"ת מנחת אשר ח"ב ס' קכ) ורב יעקב אברהם כהן שליט"א (עמק המשפט חלק נ, בימן מ, אות ו) בקשר למלחמות שונות בא"י בשנים האחרונות שאם אף אחד לא ירצה לבוא לאיזה מקום מחמת טילים וקשיוטות, אע"פ שכל הבתים קיימים, אין לחייב מי ששכר בית לנופש במקום הזה לשלם את דמי שכירותו כשלא היה לו אפשרות ללכת לשם, ואדרבה אפילו אם הוא כבר שילם את דמי השכירות, "יצטרך המשכיר להחזיר את כל הכסף שקיבל" (כ"כ שם בס' עמק המשפט). וכן פסק הרב וייס שליט"א כעין זה בנוגע לקורונה בענין הדריס בחו"ל שלא היו יכולים לנסוע למקום שכירותם בא"י אחרי שגזרו הממשלה לא להרשות לבני חו"ל לעלות לארץ בתחלת הפענדעמי"ק שיש להם רשות לבטל שכירותם, ואפילו אם ירצו להישאר שם אח"כ, יש לנכות להם "כחמשים אחוז משכר הדירה" כשלא יכלו לבוא למקום דירתם בפועל אלא רק השאירו את חפציהם שם (עיין במנחת אשר בתקופת הקורונה – מהדורה תליתאה, סימן יז).

מן העיר, דהוי חידוש יותר לומר בכגון זה דהוי מכת מדינה, וכן כתב כעין זה הערוה"ש הנ"ל בישוב דברי המהר"ם טיקטין הנ"ל שמדובר במי שנחפז לברוח לפני שהיה הכרח לכך.

אבל נראה שעדיין יש לחלק בענין זה בין מקומות הדירה לבין מקומות סחורה, וכגון בתי עסק שהם כמובן אינם מקומות דירה. ואם הם היו צריכים להיסגר מחמת המגפה, נראה ע"פ תשובת המהר"ם פאדווה הנ"ל (אות ה) בענין החנות שאדם שכר כדי להלוות לנכרים ברבית, שאם היה אסור להמשיך את העסק במשך איזה תקופה, גם זה נחשב למכת מדינה בענין השכירות. אבל זאת, כתב הרב יצחק זילברשטיין שליט"א (בקובץ ווי העמודים וחשוקיהם, ניסן תש"פ, סימן ט) בנוגע לתקופתינו, שאם השוכר חנות שהיתה סגורה לתקופה מחמת הקורונה עדיין נהנה מהשכירות באופן מסוים, כגון בהנחת חפציו במקום השכירות ואינו רוצה לבטל את השכירות, שהוא חייב לשלם את כל דמי השכירות.

ח. ניכוי בשכירות בית עסק, ובשילם דמי השכירות

אבל מ"מ נראה לפי מה שפסק הרמ"א נגד המהר"ם פאדווה (כנ"ל אות ה) שמכת מדינה היא בדין ניכוי ולא בדין חזרה, שיש מקום לטעון שהשוכר בית עסק יכול לנכות מן השכירות כפי מה שלא היה יכול להשתמש לגמרי בבית עסק וכפי מה שלא היה יכול להרוויח, ובפרט אם לא היה אפשרות למשכיר להשכיר את המקום לשום אדם אחר במשך הזמן הזה. ומדברי הסמ"ע הנ"ל (אות ו) נראה דעכ"פ יש למשכיר ושוכר לחלוק בהפסד.

אמנם, הש"ך (ס' שכא, ס"ק א) כתב שיש לחלק בין המקרה של מלמד דלא היה אפשר לו ללמד עוד, לבין המקרה של שכירות חנות "דהחזיק החנות עדיין תחת ידו י"ל דה"ל לחזור ולא חזר מחל" (ובשו"ת חת"ס חו"מ ס' קסא חילק בין שנה הראשונה של השכירות דהכל נחשב כחדא מחתא, למקרה שהשוכר בוחר להישאר במקום השכירות עוד בשנה השניה לאחר שכבר יש מכת מדינה שבדאי אומרים בכגון דא שהוא בדין חזרה ולא בדין ניכוי). וא"כ אולי במקרה שכבר שילם השוכר את כל דמי שכירותו של בית העסק, יכול המשכיר לומר שקיים לי כדעה זו שאם השוכר לא ביטל את השכירות ורצה להישאר במקום, הוא חייב בכל דמי השכירות, ואפילו אם לא הניח שום חפציו או עסקיו במקום. אבל אם לא שילם עדיין, נראה שיש לנכות לשוכר כשלא היה יכול להשתמש לגמרי בבית העסק מטעם קורונה.

ומענין לענין באותו ענין, נראה שבמקרה שאדם בחו"ל שכר דירה בא"י ולא היה יכול לחזור למקום דירתו מחמת פירצת המגפה, שיכול בעל הבית לומר קיים לי כמהר"ם מרוטנברג דשמא יהודי אחר שנמצא בארץ היה רוצה להשכיר את הדירה דהלא לא היה גזירה נגד השתמשות בבתי דירה. ואם כן במקום שהשוכר כבר שילם את השכר, יש לבעל הבית לומר שאין זה נחשב למכת מדינה שיתחייב להחזיר כל השכר אלא רק חצי השכר לפי הפסק של המהר"ם מרוטנברג ובהתאם לשיטת הסמ"ע (אות ו). ולפי דברי הקצות החושן הנ"ל (אות ז) לא יהיה חיוב להחזיר אפילו חלק מדמי השכירות שכבר קבל מטעם שהוא כבר מוחזק. וכ"ש במקום שלא

רצה השוכר לבטל את השכירות לגמרי, אלא להחזיק את המקום עד שיוכל לחזור, יש מקום לא לחייב את המשכיר להחזיר דמי השכירות מכיון שלפי דברי הש"ך נראה שיש לחייב את השוכר לשלם כל דמי השכירות אפילו אם לא שילם בתחלה.

ואין זה דומה למי ששכר אולם בשביל החתונה ומטעם הקורונה היה אסור מטעם הממשלה לעשות חתונות באולם שכאן ברור שאין לחייב אדם לשלם כלום ומה שכבר קיבל בעלי האולם את שכירותם הם חייבים להחזיר אלא שאולי יש אומדנא שמותר להם לנכות הוצאות סבירות (עיין בפתחי תשובה חו"מ ס' רז ס"ק יג בענין אדרוף). אמנם יש שטענו שאם כבר שילמו בעלי השמחה מראש את כל הכסף יש להשוות את זה למה שכתבו התוס' הנ"ל (אות ז) במקרה של ספינה זו ויין זה שאם נטבעה הספינה וכבר שילם בעל היין את השכר שאינו חייב בעל הספינה להחזירו מפני שנתרצה בעל היין שהוא השוכר שיהא השכר של בעל הספינה לאלתר אפילו אם יארע אונס כנ"ל. אבל נראה קשה מאוד לומר שקבלו שוכרי האולם על עצמם לשלם יותר מההוצאות סבירות ובפרט במקרה של מכת מדינה שקשה לומר שקבלו על עצמם כלום, וכן פסק רב זילברשטיין בקובץ הנ"ל (אות ז, ס' ח) בענין שכירות אולם לחתונה, שכאשר נאסרו החתונות באולם ע"פ החוק מחמת מכת הקורונה, שחייבים בעלי האולם להחזיר את כל הכסף שקיבלו. וכפי מה שביארנו, נראה שיש מקום לבעלי האולם וכדומה לתפוס בקצת הכסף ע"פ האומדנא של תוס' הנ"ל בנוגע להוצאות סבירות, ובפרט אם התנו מראש שחלק מן השכר הוא בשביל ההוצאות ולא ניתן להחזיר (עיין תוס' ב"מ סו. ד"ה ומניומי).

ט. כשאפשר לשוכר לתקן הדבר על ידי טורח ותחבולות

אלא שיש לנו להתייחס לשאלה השלישית, שבמשך חודשי הקורונה כמה מן הפועלים הצליחו לעשות עבודתם ע"י זו"ם וכדומה. וכתב הרמ"א שיש לפסוק כמהר"ם פאדווה בענין מה שכתב שאם אפשר לשוכר לתקן על ידי טורח ותחבולות, אינו מנכה לו משכירותו, וזה מיוסד על דברי התוס' בסוגייתינו (ב"מ קד. ד"ה דאפשר לאתווי). וע"כ אין לפועל לתבוע שכרו אם אינו עושה מלאכתו כשהיה יכול לטרוח בעצמו ולעשות באופן האפשרי (וכן לגבי מלמדים קשה לחייב בתי הספר לשלם להם כשאפשר להם ללמד ע"י זו"ם וכדומה אלא שמתנגדים לעשות כך). וכמו"כ יש לחלק בענין שוכר בית עסק בין מי שלא היה יכול להשתמש בחנותו או בית עסקו מכיון שנאסר עליו על ידי הממשלה לבין מקרה שהיה אפשר לו לעבוד עם ריחוק חברתי אלא שבחר להישאר בבית כדי שלא לסכן את עצמו אפילו על ידי שמירת ההוראות המקובלות.

וכן במקום שהיה אפשר לשוכר לעסוק בדברים אחרים, יש מקום לומר שזה ג"כ נכלל בתוך חיובו של השוכר לעשות ע"י טורח ותחבולות. וכן כתב כעין זה בשו"ת הרי בשמים (חו"מ ב, קיח) במי ששכר מקום למכור יי"ש ונתחדש מס חדש על היי"ש, דכל שלא נתקלקל העסק לגמר ורק דליכא רווח כל כך וע"כ צריך לטרוח יותר על הרווח לא נחשב מכת מדינה לענין זה, ולכן אין לו רשות לחזור מן השכירות (אבל ע"ש שהסיק שיש למשכיר לנכות מן השכירות

בעבור מה שהיה צריך השוכר לשלם בעד העלאת המכס). וראיתי שדן בזה הרב עובדי' יוסף טולידאנו בספרו הנ"ל (אות ז) וכתב ע"פ הירושלמי (ב"מ ט:ב) דיש לשקול כל מקרה ומקרה במיוחד בענין זה, וכמו שמבואר שם דאם יבש הנהר בקצת באופן שלא יבש לגמרי אלא שבעבר היה עמוק ב' אמות ועכשיו הוא עמוק ג' אמות ועדיין אפשר לדלות משם ע"י שחיה שזה לא נקרה מכת מדינה, והעיקר הוא שכל מקום "דהטירחא היא מרובה שע"כ כבר לא כדאי הריווח חשיב מכת מדינה".

וא"כ במקרה שאדם היה יכול ללכת למקום שכירותו ולהתעסק בדברים אחרים ולהרוויח באופן שהטירחא אינה מרובה מן הריווח באופן שנקבע שאינו כדאי הריווח, קשה לפטור לשוכר מלשלם את דמי שכירותו. וכל שכן במקום שהוא כבר שילם, נראה שיש סברא חזקה למשכיר לטעון שהשוכר היה יכול להרוויח, ובפרט כשלא היה אסור לשוכר לבוא למקום עבודתו וגם להמשיך בעסק שלו ע"י האינטרנט וכדומה, והכל לפי הענין. ואפילו במקרה של שכירות מסעדה שלפי חוק הממשלה נאסרו אנשים לבוא לאכול שם, יש חילוק לבין אם היתה צריכה להיות סגורה לגמרי, לבין מקרה שהיה אפשר להכין את האוכל ולהביא את האוכל לקונים בביתם או לתת להם ע"י "אוכל לקחת".

וכעין זה כתב בתשובת הראנ"ח (ס' לח) שבמקרה של המהר"ם פאדווה צריך לומר שהשכירות היתה במיוחד על הזכות הלואה ולא על מקום החנות (וז"ל שם: "שהתם כל שבח החנות לא היה אלא רשות המלך שהיה למחזיק החנות להלוות ברבית והרשות ההיא היא שהיו שוכרים זה מזה וכיון שגזר המלך שלא ילוו נפל פתא בבירא ונתבטל השבח ההוא ונתקלקל והוי כמו אכלה חגב או יבש המעיין". ע"ש) שאם היתה השכירות בעיקר על מקום החנות כודאי היינו אומרים שיש לשוכר לחפש סחורה אחרת ולהרוויח בדרך אחרת. ורק אם אי אפשר מטעם מכת מדינה להרוויח בשום פנים ואופן יש מקום לנכות מהשכירות, וגם זה רק לפי השיטות החולקות על המהר"ם פדוואה וסוברים שמכת מדינה היא בדין ניכוי ולא בדין חזרה.

ולכן אם לא היה אפשר לשוכר בית עסק להרוויח מפני שהסחורה תלויה על קונים שבאים ממש בתוך החנות, או על תיירים וכדומה, נראה שזה דומה למקרה שהביא המחנה אפרים הנ"ל (אות ז) בשם מהרש"ך (חלק ב, ס' קצח) במי ששכר חנות לשתי שנים במקום הקאזאזים (שכנראה הוא שם של איזה אומנות) ואח"כ בתוך הזמן גזר המושל שאסור לקאזאזים להיות באותו השוק, דנחשב למכת מדינה, ולכן פסק המהרש"ך שמכיון שתלה השוכר עצמו באומנות זו (ע"ש בתשובתו), יש לפטור אותו מלשלם מכאן ולהבא. אבל גם כאן יש לחלק בין מקרה שהשוכר רצה לבטל את השכירות לבין מקרה שרצה לקיים את השכירות ולהישאר בשוק, דנראה שרק התייחס מהרש"ך למקרה של ביטול שכירות. וגם חשוב לציין שהמחנה אפרים חלק על המהרש"ך מטעם "דלא נשתנה החנות מכמות שהיה וראויה היא לאומנות אחרת". ומ"מ נראה שאפילו אם יש מקום לדינא לנכות את שכרו של שוכר בית העסק מטעם שלא היה יכול להשתמש במקום או שלא היה יכול להרוויח כראוי, אין לפטור את השוכר לגמרי אלא צריך

שישלם בעד הנחת חפציו וכפי מה שהיה יכול להרוויח, והכל לפי הענין. ואם המשכיר היה יכול להשכיר לאחרים ולגבות מהם כל דמי השכירות, קשה לנכות את דמי השכירות לשוכר שבוחר להישאר במקום אלא כפי מה שהרוויח המשכיר שלא יצטרך ליכנס בדין ודברים עם שוכר חדש ולנקות ולהכין את המקום בשבילו, בהתאם לדברי המרדכי הנ"ל (אות ב).

י. תיקון תקנות כלליות או כל מקרה ומקרה לגופו

וראיתי בקובץ אסיא (קיז-קיח) שהוקדש לנושא הקורונה, שהדפיסו הוראה מבית דין צדק בני ברק ובו מצאתי כתוב: "לגבי שכירות חנויות או מקומות שנשכרו לפעולות מסחרית או טיפולית, ששבת מהם המסחר, יש לברר בבי"ד בכל מקרה לגופו, לפי תנאי ההסכם ונסיבות העסק... אולם בדרך כלל נראה כי כאשר שני הצדדים רוצים להמשיך ההסכם ביניהם לכשיחזור המסחר לקדמותו, שהשוכר ישלם 55% מסך השכירות שנקבע". וכן כתב כעין זה הרב אשר וייס שליט"א (מנחת אשר – בתקופת הקורונה, מהדרורה תליתאה סימן יז) דבמקרה של בית עסק שהיה צריך להיסגר מחמת מגפת הקורונה שזה נחשב למכת מדינה אלא שחייבים השוכרים לשלם דמי איחסון של תכולה בחנות. ומסקנות אלו מתאימות למה שביררנו שיש מקום לחייב לשוכר לשלם על ידי ניכוי. ואם כבר שילם, נראה שקשה לחייב את המשכיר להחזיר את המעות או אפילו חלק מן המעות ע"פ שיטת המחנה אפרים והקצות החושן שהובאו לעיל, אלא שמ"מ בכמה מקרים נכון להחזיר חלק מן המעות ע"פ פשרה כשלא היה אפשר לשוכר להרוויח ולא היה אפשרות למשכיר להשכיר את המקום לאיש אחר.

ועוד כתב הרב וייס (שם סימן טז) שבשאלה שמעסיקה את הציבור מוטב לקבוע כללים ברורים שינהגו בהם כל בני אדם. ונראה שיש לתפוס בדרך הממוצע, לעשות הצעות והמלצות ע"פ הכללים הבסיסים של סוגייתנו כדי לעזור לאנשים להגיע לידי פשרה, אבל להיות מוכנים לדון בכל מקרה ומקרה בפני עצמו וכמו שהורה הבית דין צדק בני ברק, וכן אנחנו נוהגים בשיקאגא ובבית דין דאמריקא בנוא יארק בקשר לשאלות כאלו. וכמובן מוטב תמיד לעשות פשרה בין הצדדים ולהתחלק בהפסד וכמו שכתב החת"ס בספר הזכרון הנ"ל (אות ו). ויה"ר שכשם שכולם יתנהגו בדרך של לפנים משורת הדין למטה, כן הקב"ה ירחם עלינו מלמעלה וישלח לנו מן השמים רפואה שלמה לכל חולי ישראל, ויתן לנו רווח והצלה ממגפת הקורונה, ויבנה לנו את בית מקדשינו ותפארתנו בבי"א.